

van elk hoofdstuk (dat overigens staat voor één thema) wordt de collectie genoemd waaruit het beeldmateriaal afkomstig is. Een niet alledaagse keuze.

De opmaak van het boek is sowieso niet 'standaard'. Er worden verschillende lettergrootten gebruikt. Het voorwoord (van Maarten van Boven, directeur van het archief) is geschreven in 'koeienletters'. Alle inleidingen van de thema's zijn gedrukt in een kleiner lettertype, terwijl de verklarende teksten tussen de afbeeldingen in een nog kleiner lettertype staan. Op sommige pagina's staat een citaat uit een van de eerder genoemde interviews. Deze zijn weer gedrukt in een groter lettertype dan de teksten en bovendien worden die citaten in het blauw weergegeven. De hoofdstukken waarin de thema's worden behandeld, worden van elkaar gescheiden door een geheel blauwe pagina waarop in grote letters de titel van het hoofdstuk c.q. thema staat. De overgang tussen het voorwoord en de inleiding enerzijds en de interviews anderzijds, wordt weer gekenmerkt door een fel oranje blad. De scheiding tussen het laatste interview en het eerste thema bestaat ook uit zo'n oranje blad. Het moge de lezer van deze recensie duidelijk zijn dat de opmaak van het boek nogal rommelig kan overkomen. Indien het de bedoeling was om aan te geven dat niet alles aan een archief 'stoffig' is, dan is die opzet zeker geslaagd. De opmaak van het jubileumboek is absoluut niet saai.

Het belangrijkste van het boek is uiteraard de inhoud. Daar is op zich niets mis mee. De afbeeldingen vormen als het ware een reis door de tijd. Zij laten goed zien hoe het Nederlandse landschap gedurende twee eeuwen is veranderd. De verklarende teksten zijn niet diepgaand en daardoor goed toegankelijk voor de 'gemiddelde Nederlander'. Dat was ook de bedoeling. Waarom het onderwerp 'Nederland in de maak' is gekozen, wordt niet verantwoord. Dat is jammer, omdat het archief ook heel gemakkelijk andere onderwerpen had kunnen behandelen. *Nederland in de maak* is wat dat betreft niet echt origineel. Spijtig is ook dat 'het grootste archief van Nederland' (7) geen bibliografie heeft opgenomen.

M. A. de Winter

MIDDELEEUWEN EN NIEUWE GESCHIEDENIS

E. den Hartog, *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300* (Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2002, 288 blz., €29,95, ISBN 90 5345 218 4).

Naar de oudste kerken van Holland is nog maar weinig onderzoek gedaan. De eerste vroeg-middeleeuwse kerken aldaar, nog toebehorend aan de abdij van Echternach, waren van hout en lieten, behalve wat paalgaten, weinig sporen na. Hoewel Elizabeth den Hartog nog een boeiend hoofdstuk wijdt aan deze vroegste geschiedenis, staan toch de tufstenen kerken in haar boek centraal.

Rond 980 werd de grafelijke houten abdijkerk te Egmond in tufsteen herbouwd, hetgeen toen heel bijzonder was. De oudste tufstenen kerken werden uit afbraakmateriaal van oude Romeinse castella opgetrokken, en sinds de elfde eeuw uit nieuwe tuf, afkomstig uit de Eifel. In Holland bevonden de kerken zich vooral op de hoger gelegen strandwallen langs de kustlijn, in West-Friesland, Wieringen en Texel, en in het latere land van Heusden en Altena. De eerste

kerken van de goedkopere baksteen, die vanaf het einde van de twaalfde eeuw werden gebouwd, zijn ook in het onderzoek betrokken. De onderzochte periode begint bij Willibrord in 690 en loopt tot 1300.

Pastors en parochianen komen nauwelijks in dit boek voor. Den Hartog heeft vooral de aandacht gericht op de bouwheren. Ze toont duidelijk aan dat het niet de gelovige boerenbevolking was die de kerken stichtte, alleen al omdat het met dat geloof zo'n vaart niet liep. De stichters van de tufstenen kerken waren vooral de graven van Holland (abdijkerken van Egmond en Rijnsburg en stichtingen in hun zoektocht naar een vaste residentie) en de Hollandse edelen, die kerken stichtten in de plaatsen waarnaar ze zich noemden. De reden waarom men tot kerkbouw overging, was vaak gelegen in de legitimatie van macht, of aanspraken op een bepaald gebied. Ook status en het recht van de stichter op een graf voor het hoogaltaar, 'in medio ecclesiae', motiveerden de elite tot de bouw van kerken van dure tufsteen, wat natuurlijk meer aanzien gaf dan een houten constructie.

Er werd niet alleen studie verricht naar de weinige nog bestaande kerken, maar ook werden resten van kerken uit archeologische opgravingen geïnventariseerd. Verder zijn opgravingen, kronieken en dorpsbeschrijvingen uit de zeventiende en achttiende eeuw geraadpleegd. Reconstructies aan de hand van deze bronnen en verder veel literatuur is de gangbare werkwijze in deze studie. Wat er bij de beredeneerde reconstructies en de nodige bewijsvoeringen allemaal aan gegevens voorbij komt, is zo informatief, dat dit soms meer indruk maakt dan de noodzakelijkerwijs wat magere conclusies. Interessant is de duiding van de aanwezigheid in West-Friesland van tufstenen kerken en een uitzonderlijk groot aantal rood zandstenen sarcofaagdeksels. Van de arme boerenbevolking, die geen adelstand kende, zijn deze natuurlijk niet geweest. Aan de hand van analogieën met situaties uit soms onverwachte bronnen (zelfs Shakespeare wordt in een noot geciteerd) weet de schrijfster aannemelijk te maken dat het hier gaat om gedachteniskerken en markeringen van graven van gevallen in de guerrilla-achtige oorlogen, waarin de Hollandse graven toen met de Westfriezen verzeild raakten.

Door middel van vergelijking van bouwvormen wordt de ideologie of politieke verbondenheid van de bouwheren gereconstrueerd. Zo brengen overeenkomsten tussen de tweede stenen abdijkerk van Egmond en de Mariakerk te Utrecht de verbondenheid tussen graaf en keizer alsmede graaf en bisschop tot uitdrukking. De grafelijke abdijen van Egmond en Rijnsburg en later het grafelijk paleis te Den Haag vervulden een voorbeeldfunctie voor de kerkenbouw van de Hollandse adel. Den Hartog draait het ook om: zij vermoedt een bepaalde benedictijner kerkvorm bij de eerste stenen abdijkerk te Egmond op grond van bekendheid van Egbert aartsbisschop van Trier, zoon van bouwheer graaf Dirk H, met de hervormingsbeweging van Bruno van Keulen.

Elizabeth den Hartog is als universitair docent Oudere bouwkunst (400-1800) verbonden aan het Kunsthistorisch Instituut van de Universiteit van Leiden. De beschrijving van de architectuur en plattegronden die de kerken gehad moeten hebben, bestaat soms uit (kerk-)bouwkundig vakjargon. Bij aanduidingen als bijvoorbeeld 'grote spitse drielobbig blindboognis' (142), 'trapezoidaal' en 'dookgaten' (39) heeft men toch even bedenktijd nodig. Er is ook geen verklarende woordenlijst opgenomen, maar wel zijn er veel foto's, tekeningen en plattegronden van de kerken, waarop men vaak de bouwkundige beschrijvingen kan terugzoeken.

Notenlijst, bibliografie, register en illustratieverantwoording, het ziet er allemaal even verzorgd uit. Aangaande een onderwerp dat zo moeilijk direct te bestuderen is, heeft de schrijfster alles uit de kast gehaald om haar hypothesen aannemelijk te maken. Mede daardoor is het een goed informatief boek, dat iedereen die zich bezighoudt met cultuurgeschiedenis van de vroege Middeleeuwen in Holland en Nederland, zou moeten lezen en eventueel ook als reisgids ge-

bruiken bij een tocht langs de kerken, die op een kaartje zijn aangegeven en vaak afzonderlijk worden besproken.

Martha Catania-Peters

J. F. Benders, *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw* (Dissertatie Groningen 2002; Groningen [<http://www.ub.rug.nl/eldoc/dis/arts/j.f.benders/>], 277 blz.).

Het boek van Jeroen Benders kan gezien worden als een nieuwe bijdrage aan het dynamische onderzoek van de verschriftelijking van de Westerse samenleving. Het gekozen thema, namelijk het gebruik van het schrift in de interne administratie van de middeleeuwse stad Deventer, plaatst het boek op het kruispunt van de institutionele geschiedenis, de stedelijke diplomatiek en de geschiedenis van de sociale communicatie, zoals die wordt beoefend in Engeland, Duitsland en ook in Nederland. De analyse heeft dientengevolge een drievoudig karakter: administratief, sociaal en cultuurhistorisch.

Waarom Deventer? Volgens de auteur biedt juist deze stad interessante perspectieven, dankzij de relatieve rijkdom van overgeleverde bronnen, en ook vanwege de interessante, multidimensionale geschiedenis van deze stad. In de Middeleeuwen was Deventer een belangrijk economisch en kerkelijk centrum binnen het bisdom Utrecht. Het was tevens het hoofd van de Overstichtse stadsrechtfamilie, en leverde het model van het stadsrecht van Kampen en Zwolle. Bovendien was Deventer lid van de Hanze, de fameuze handelsstedengemeenschap die een groot deel van Noord- en Centraal Europa bestreek. In het laatstgenoemde perspectief is juist de ontwikkeling van het gebruik van het schrift in de Deventer bureaucratie zeer interessant voor een niet-Nederlandse historicus, die zich doorgaans bezighoudt met het schriftgebruik in de steden aan de andere 'rand' van het Hanzegebied, in Polen, Pruisen, Bohemen en Hongarije. Daar heeft de zogenaamde Duitse kolonisatie een apart stedelijk model gevormd, waarin het stadsleven par excellence verbonden was met het geschreven woord.

Achter Benders' gedetailleerde studie van de overgang van mondeling bestuur naar schriftelijke administratie en rechtspraak in Deventer, zit een cruciale vraag naar de factoren, de determinanten van de bestuurlijke verschriftelijking. Benders probeert ze te bepalen door de analyse van het stedelijke schriftgoed, geproduceerd in een periode van meer dan driehonderd jaar. 'Terminus a quo' is 1123, toen de eerste oorkonde op naam van de stad is uitgevaardigd; 'terminus ad quem' is 1463/1464, toen het stedelijke bestuur zijn definitieve vorm had gekregen. In deze periode heeft de juridische emancipatie van Deventer uit de macht van de Utrechtse bisschoppen en hun 'ministeriales' plaatsgevonden, en werd een hiërarchische bestuursstructuur gevormd, met het schepencollege, burgemeesters, cameraars en 'gespecialiseerde' meesters die verantwoordelijk waren voor verschillende onderdelen van de stedelijke economie en defensie.

De zorgvuldige kritiek van de verschillende soorten bronnen (oorkonden, brieven, rekeningen en registers) vult zes lange hoofdstukken op dichtbedrukte bladzijden. Dit was nodig om een zeer interessant beeld van de bestuurlijke verschriftelijking te schetsen. De cruciale periode binnen dit proces werd gevormd door de dertiende en de eerste helft van de veertiende eeuw. De ontwikkeling en de differentiatie van het administratief, juridisch en financieel stadsbestuur werd toen gevolgd door een groei van het op schrift stellen van de activiteiten en beslissingen die men belangrijk genoeg vond om vast te leggen. De bewaard gebleven oorkonden, correspondentie, stadsrekeningen, de registratie van de rechtspraak en van de financiële